

MELLEM ARBEJDE OG FAMILIE

- Arbejderbevægelsen syn på forholdet mellem familie- og arbejdsliv ca. 1945-1980

Af Anette Eklund Hansen og Klaus Petersen

Hvordan kan man balancere mellem et aktivt arbejdsliv og et velfungerende familieliv? Artiklen undersøger den historiske baggrund for og udviklingen i arbejderbevægelsens syn på familien i efterkrigstiden.

På Socialdemokratiets kongres, på LO's kongres og i en lang række andre fora ind i mellem disse diskuteres der familiepolitik i arbejderbevægelsen. Hvordan kan man balancere mellem et aktivt arbejdsliv og et velfungerende familieliv? Hvordan sikres trygge rammer for børn og unge, så de kan vokse op og blive gode samfundsborgere? Skal man eller skal man ikke inddrage det, der sker inden i familien, i den politiske debat om ligestillingsproblemer? Listen af aktuelle familiepolitiske temaer er lang, og der bliver diskuteret som aldrig før. Hvor de familiepolitiske emner tidligere befandt sig marginalt i den politiske debat i arbejderbevægelsen, så er de nu blevet kerneområder.

I denne artikel vil vi undersøge den historiske baggrund for de diskussioner, vi har i dag. Vi behandler den danske arbejderbevægelses syn på forholdet mellem arbejdsliv og familieliv i efterkrigstidens første årtier med enkelte tråde bagud. Det var den periode, hvor familien for alvor begyndte at komme på den politiske dagsorden. En udvikling tæt knyttet til velfærdsstatens fremvækst og diskussioner om ligestillingen mellem kønnene.

I hele den behandlede periode fandtes fortalere for en mere aktiv familiepolitik fra statens side og som en del af de kollektive aftaler på arbejdsmarkedet. I starten var det kun enkelte kvindelige politikere og fagforeningskvinder med støtte fra den socialpolitiske ekspertise. Men fra 1960'erne begyndte den familiepolitiske udvikling at tage til. Det betyder dog ikke, at der i arbejderbevægelsen herskede absolut enighed om synet på familien og dens relation til arbejdslivet. Som vi vil vise i artiklen, så orienterede Socialdemokratiet (den politiske gren) og LO (den faglige gren) sig ikke altid i samme retning. Hvor partiet handlede i et nationalt politisk rum, så handlede LO mere indenfor en arbejdsmarkedskontekst. Det betød (i nogen grad som en bevidst arbejdsdeling), at det blev forskellige temaer, de to hovedaktører tog op til behandling. Hertil kommer, at både indenfor Socialdemokratiet og fagbevægelsen var der interne diskussio-

ner om familiepolitik og måske især synet på familie og kønsroller. Vi forsøger i artiklen at skitsere debatten både i, mellem og udenfor Socialdemokratiet og fagbevægelsen.¹

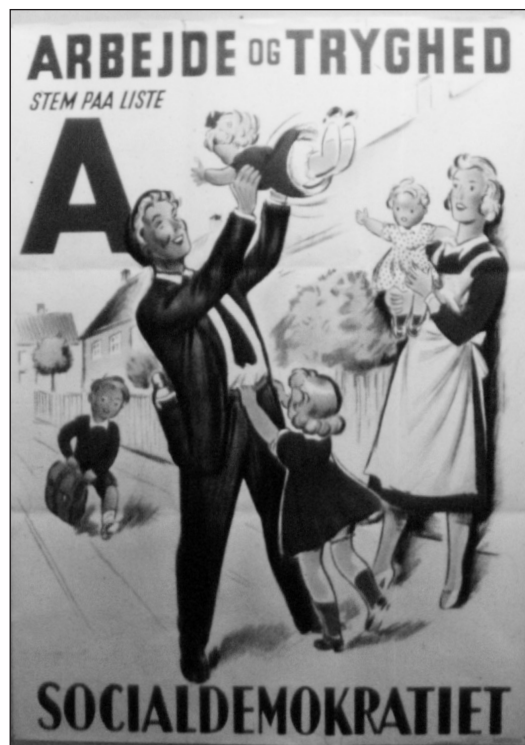
Forhistorien

Det kan være svært at finde konkrete udsagn om familieopfattelser fra arbejderbevægelsens tidlige historie. Det var i hvert fald ikke noget, som løbende var sat til debat. I Socialdemokratiets principprogram fra 1913 var der, udover "offentlige Opdragelseshjem" og forbud mod børnearbejde som hindrer skolegang, således ikke formuleret familiepolitiske krav overhovedet.² Arbejderbevægelsens opfattelse af familien fremgår dog klart, hvis man fx tager et vue over Socialdemokratiske valgplakater op igennem århundredet. Familieidealet var kernefamilien med faderen som lønarbejder og forsørger og moderen som det hjemlige centrum, der passede børnene og hjemmet, og som glad ventede på, at far vendte hjem fra arbejde.³ Dette billede af den socialdemokratiske idealfamilie var ikke nyt.

I den tidlige arbejderbevægelse diskuterede Louis Pio og P. Knudsen, hvordan den socialistiske arbejderfamilie skulle fungere – uden at de dog kunne sætte sig ud over den borgerlige familiemodel.

Men forsørgerfamiliemodellen har igennem hele arbejderbevægelsens levetid givet problemer, fordi arbejderfamiliernes virkelighed kun sjældent svarede til dette ideal.⁴ Forsørgeren, manden, kunne ofte ikke leve op til sine forpligtelser enten det skyldtes arbejdsløshed, ulykkestilfælde, lav løn, eller at han simpelthen var fraværende (død eller løbet sin vej fra kone og børn). Mange kvinder både enlige, gifte eller enker måtte helt eller delvis forsørge familien. Statistiker og husholdningsundersøgelser fra 1930'erne viser, at i hvert fald 1/3 af de gifte arbejderkvinder havde udearbejde i løbet af et år.⁵

Under den høje arbejdsløshed i 1930'erne opstod et krav om forbud mod kvinders arbejde, men hverken den faglige eller politiske del af arbejderbevægelsens ledelse gik imod kvin-

Arbejderbevægelsens familieideal i 1950'erne. Far vender hjem fra arbejde til sin ikke helt lille familie. Moderen har i løbet af dagen passet hjemmet og de 4 børn. Arbejde og tryghed er familiens grundlag. Valgplakat 1950. (ABA)

ders ret til erhvervsarbejde. Rent ideologisk ville det også være svært, da bevægelsen gik ind for lighed og frihed for alle undertrykte grupper uanset køn. I Socialdemokratiets valg-manifest "Danmark for folket" fra 1934 var det dog en dobbelttydig familiepolitisk tanke, som tegnedes.⁶ På den ene side fastslog programmet "Kvindens Ligeberettigelse med Manden" og kvindens ret til at udøve et erhverv. Et af motiverne for afvisning af lovgivning mod kvindearbejde var imidlertid, at hendes indtægt i en række tilfælde var "Betin-gelsen for Opretholdelsen af Hjem og Opdragelse af Børn." Det vil sige, at et forbud mod kvindearbejde faktisk kunne virke opløsende på den familieform, som det var ment til at

beskytte. Og i afsnittet om uddannelse var bekendelsen til et familieideal med mandlig forsørger og en mor derhjemme tydelig: "De unge Kvinders Uddannelse til den ansvarsfulde Gerning som Mødre er kun i ringe Grad taget op af det offentlige Initiativ. Denne Opgave maa nu føres frem til en Løsning."

Men retten til arbejdet gjaldt først og fremmest de kvindelige forsørgere, de der var enlige og ikke havde andre, som kunne sørge for dem. De gifte kvinder forholdt det sig anderledes med. I 1933 rejste Kvindeligt Arbejderforbund (KAD) en voldgiftssag mod Århus kommune (der havde en socialdemokratisk borgmester), fordi kommunen havde fyret 6 gifte rengøringsassistenter. Begrundelsen var udover at kvinderne var gifte, at deres arbejde skulle overtages af kvinder, der var enker, og derfor kunne formodes at komme til at ligge kommunen til byrde. KAD tabte sagen. Mandlige tillidsrepræsentanter på arbejdspladserne og fagforeningsformænd talte også for fyring af gifte kvinder, så mændene kunne overtage deres arbejde. Endnu i 1940 blev 150 gifte kvinder fyret på en gummifabrik i Køge med denne begrundelse, og handlingen blev støttet af de mandlige arbejdere.⁷

Debatten gav imidlertid så stort et pres i Socialdemokratiet, at Stauning i 1938 på et møde arrangeret af Dansk Kvindesamfund stærkt vendte sig imod et forbud mod gifte kvinders erhvervsarbejde ud fra et lighedssynspunkt – og dermed fastslog synspunktet fra "Danmark for folket". Men opfattelsen af manden som den egentlige forsørger kom også klart frem i talen: "Hjemmenes Kvinder; de der udfører det vigtige og nødvendige Arbejde for Hjem og Børn, har Krav på en Hædersplads i Samfundet, og lykkeligst ville det være, om alle mænd havde en sikker og godt lønnet Beskæftigelse, thi så ville meget af det omstridte Kvindearbejde ophøre."⁸ Også DSF's (LO) formand Laurits Hansen gik imod et forbud i sin beretning på DSF's generalforsamling i 1940. I en diskussion om dobbeltstillinger, at både mand og kone havde udearbejde, var hans holdning, at "Selvforsørgeren bliver i Arbejde og det uanset om Forsørgeren

er Kvinde eller Mand." Dobbeltbeskæftigelsen skulle i stedet løses ved, at ikke-forsørgeren beskattedes så hårdt, at hun fratoges lysten til at arbejde.⁹ Holdningen i fagbevægelsen var kort sagt, at kvinder skulle have lov til at arbejde, medmindre de havde en mand, der kunne forsørge dem, men at arbejderbevægelsen af ideologiske grunde ikke ville støtte et forbud mod kvinders arbejde.

Diskussioner om familieløn og -politik

I andre lande bl.a. Frankrig og Belgien var det såkaldte "familielønsprincip" blevet indført efter 1.verdenskrig.¹⁰ Det betød, at forsørgere fik et familietillæg til lønnen (eller udbetalt som en social forsikring finansieret af arbejdsgivere, staten og arbejderne). Den danske fagbevægelse støttede aldrig denne aflønningsform, fordi den gik imod princippet om lige løn for lige arbejde. Desuden frygtede arbejderne, at de mandlige forsørgere ville få en større arbejdsløshed, fordi de med et familietillæg ville være en dyrere arbejdskraft. De faglige kvinder gik også imod forsørgertilægget, som gjorde uligheden mellem mænds og kvinders løn endnu større, end den var i forvejen, og som oftest ikke ville komme kvinderne til gode. Fagbevægelsen ønskede i stedet et skattefradrag eller direkte tilskud fra staten.¹¹

Men selvom fagbevægelsen afviste at indføre familieløn, så fandtes der alligevel elementer af en sådan tankegang. Dels i den manglende ligeløn mellem mænd og kvinder, som blandt andet blev begrundet med mændenes forsørgerrolle. Dels slog princippet igennem på en række arbejdsmarkedsrelaterede ydelser som arbejdsløsheds- og sygedagpenge samt i beregningen af den skattefinansierede aldersrente.

Selv om det ikke var muligt at gennemføre større reformer i mellemkrigstiden, så diskuterede de faglige og politiske kvinder både i egne fora og sammen familiepolitiske spørgsmål. En diskussion som i 1930'erne især foregik omkring Befolkningskommissionens ar-

De socialdemokratiske kvinder og kvinderne i fagbevægelsen samarbejdede om opstillingen af kvinde- og familiepolitiske krav efter 1945. På billedet ses bl.a. Fanny Jensen, Edel Saunte, Nina Andersen og Bodil Koch i begyndelsen af 1950'erne. (ABA)

bejde (1935-1939).¹² Både socialdemokraten og formand for Kvindeligt Arbejderforbund Alvilda Andersen og senere Nina Andersen deltog i kommissionens arbejde. Debatten i kommissionen og de betænkninger, som blev udsendt, var præget af en moderne socialpoli-

tisk opfattelse (inspireret især af Myrdalerne i Sverige) og indeholdt en række forslag om offentlige tiltag, som skulle gøre det lettere for kvinden at forene arbejds- og familieliv. Det var tanker som kollektivhuse i nybyggeri, flere daginstitutioner samt bedre offentlig støtte

til gravide og fødende. Selv om Befolkningsskommissionen var sat i værk af socialminister Steincke, så var hverken han eller de ledende personer i arbejderbevægelsen umiddelbart indstillede på disse nye tanker. De konkrete resultater af Befolkningsskommissionen var derfor på kort sigt små. Under besættelsen og i efterkrigstiden var den dog ofte udgangspunkt for de faglige og politiske kvinders diskussion om, hvilke familie- og dermed også kvindepolitiske krav, der skulle stilles. De to politikområder var om ikke identiske så dog tæt sammenfaldende.

Formuleringen af familiepolitiske krav efter 1945

I den umiddelbare efterkrigstid var der store forhåbninger, og der blev lagt planer for et nyt Danmark. Ikke mindst arbejderbevægelsen havde planer og forhåbninger. Arbejderklassen havde under den tyske besættelse måtte holde igen, og det efterslæb skulle der nu rettes op på. Tiden virkede desuden moden for at formulere helt nye krav og visioner. Det gjaldt ikke mindst på det familiepolitiske område. Der var i den første efterkrigstid en meget positiv indstilling over for børn og unge – de kommende ufordærvede generationer. På den baggrund var det ikke overraskende, at staten efterhånden kom til at påtage sig et større ansvar for familiens skæbne.

Fagbevægelsens hovedkrav efter krigen var en kraftig forhøjelse af lønnen, mere ferie og kortere arbejdstid. Det var ikke erklærede familiepolitiske mål, men det var alle krav med stor betydning for familien. Krav som passede til den mandlige forsørger og opfattelsen af mandens rolle, men som selvfølgelig også kom de kvindelige arbejdere til gode. Blandt de faglige kvinder, som udgjorde ca 20% af LO's medlemmer, blev der stillet yderligere krav, som også kunne hjælpe den erhvervsarbejdende kvinde med ansvar for børn og hjem. Fagbevægelsen havde på dette tidspunkt en klar opfattelse af kønsrollerne. Familien var kvindernes ansvar, og derfor var det også kvinderne i fagbevægelsen, som stillede

de familiepolitiske krav: Kravet om ligeløn, oprettelse af daginstitutioner, udvidelse af barselshvile med økonomisk dækning, udvidelse af butikkernes åbningstid, ændring af skatteloven og husmoderafløsning. Kravet om ligeløn blev stillet med stadig større styrke. Kvindeligt Arbejderforbund rejste kravet første gang på forbundets kongres i 1945. I 1952 blev kravet efter pres fra kvinderne for første gang taget med som et af LO's krav ved overenskomstforhandlingerne. Det gentog sig indtil gennemførelsen af ligelønnen ved overenskomsten i 1973.¹³ De fleste af disse emner blev dog henvist til løsning ad lovgivningsvejen – det vil sige overladt til Socialdemokratiet.

Socialdemokraterne havde i deres program fra 1945 "*Fremtidens Danmark*" afsat en side til "Familien, Moder og Barn".¹⁴ I afsnittet fremtræder ikke eksplicit nogen "familieopfattelse", men der oplistes en hel række konkrete krav:

Socialdemokratiets familiepolitiske krav (1945-program)

- Udvidet huslejhjælp for børnerige familier,
- Krav om at nye boligkomplekser medtager børneinstitutioner,
- Moderskabsydelse,
- Udvidet barselshvile/svangerskabshvile med dagpenge og forbud mod afskedigelse
- Udbygning af mødrehjælpsorganisationer,
- Skolebespisning overalt hvor muligt,
- Normalbidrag til børn født i og udenfor ægteskab forhøjes,
- Husmoderafløsning gøres til en fast institution,
- Udgifter til handicappede børn (særforsorg) bør bæres af det offentlige og
- Tilsyn af skolelæger/tandlæger gøres obligatorisk i alle kommuner.
- (i skatteafsnittet) Det skattefri fradrag for børn forhøjes.

De familiepolitiske krav var blevet udarbejdet af de faglige og politiske kvinder i fællesskab.

Med udgangspunkt i Kredsen stiftet i 1942 som et mødeforum for ledende kvinder i arbejderbevægelsen, diskuteredes hvilke kvinde- og familiepolitiske reformer, de ønskede.¹⁵ På et hovedbestyrelsesmøde i Kvindeligt Arbejderforbund juni 1944 blev kravene opstillet på en liste.¹⁶ Den sendtes herefter til Socialdemokratiet, og var stort set identisk med listen fra "Fremtidens Danmark".

Det var i meget høj grad en videreførelse af tanker fra 1930'ernes moderne socialpolitiske diskussioner omkring Befolkningskommissionen. Det lykkedes faktisk at få realiseret en række af disse krav i det første tiår efter befrielsen.¹⁷ Under det populære slogan om "forebyggelse" fik den socialpolitiske alliance mellem Socialdemokratiet og Det radikale Venstre gennemført øget statsstøtte til børneinstitutioner, gratis lægeundersøgelser af gravide og børn, obligatorisk skolelægeordning, øget tilskud til mødrehjælpsinstitutioner og husmoderafløsning. De fleste af disse forslag var populære i Folketingssalen – ja under debatten om børneinstitutioner i juni 1945 kom samtlige ordførere med forslag til udvidelser af lovforslaget.¹⁸

Enigheden standsede dog under diskussionen om *husmoderafløsning* sidst i 1940'erne.¹⁹ Baggrunden var et ønske om at forbedre den eksisterende husmoderafløsning, som fungerede på privat initiativ. Ordningen var overvejende en beskæftigelsesordning, hvor staten betalte lønudgifterne for arbejdsløse kvinder. Den socialdemokratisk-radikale regering ønskede nu, at afløserne blev uddannede som en del af det sociale system, og at alle skulle have adgang til hjælp, idet der fra en bestemt indtægtsgrænse ville være en stigende brugerbetaling. Det var især Venstre, der slog sig i tøjlerne dels mod udvidelsen af modtagerkredsen, og dels fordi partiet mente ordningen brød ind i de traditionelle familiemønstre. Det pegede på en uenighed om, hvilken position familien havde i det moderne samfund. Venstre så den i høj grad som en traditionel produktionsenhed ("gårdmandsfamilien"), mens Socialdemokratiet og Det radikale Venstre fokuserede mere på de brydninger i

familien, som moderniseringen af samfundet medførte.

Også med hensyn til *skolebespisningen* kom det til uenighed om, hvorvidt ordningen skulle gælde for alle eller rettes mod de "trængende". Socialdemokratiet og Det radikale Venstre argumenterede for universalisme, og fik i 1948 ophævet trangsbestemmelsen.²⁰ De borgerlige partier var principielt modstandere af det netværk af tilskud, der havde udviklet sig i efterkrigsårene. V-K-regeringen (1950-1953) tog derfor initiativ til at afskaffe de såkaldte rabatkort, der sikrede billig adgang til basistfødevarer (fx mælk og flæsk) i 1951. Børnefamilier med lave indkomster blev imidlertid kompenseret via et indirekte børnetilskud over skatten, og enlige mødre med for lav indkomst til at udnytte fradraget kunne få et direkte tilskud. Socialdemokratiet arbejdede i de følgende år for at få konverteret skattefradraget til et direkte tilskud af fordelingspolitiske hensyn.

Familiepolitisk lovgivning 1945-1960

1945: Øgede offentlige tilskud til daginstitutioner (op til 70% af driftsudgifter)

Obligatorisk skolelægeordning

1946: Gratis mælkeration til gravide og spædbørnsmødre (under sygekassegrænsen)

1947: Gravide får ret til undersøgelser af læger og jordemødre

1948: Udvidelse af støtte til Mødrehjælpen
Adgang til skolebespisning gøres universel

1949: Statstilskud til daginstitutioner som modtager børn fra "bemidlede hjem";

Husmoderafløsning

1950: Børnetilskud til ubemidlede (indkomstreguleret)

1951: Forhøjede tilskud til fritidshjem

1955: Offentlig vaccination mod børnelammelse

1956: Den nye abortlovgivning gav Mødrehjælpen en stærkere og mere aktiv rolle

1958: Børneforsorgens administration omlægges

Motiverne bag de gennemførte familiepolitiske tiltag i 1940'erne og 1950'erne er fra socialdemokratisk side flertydige. Der var for det *første* en generel velvilje i de første efterkrigs-år overfor tiltag mod børn og unge – nationens fremtid – fra alle politiske aktører. Det gav sig udtryk i en række tiltag rettet mod gravide og spædbørns fysiske sundhed. For det *andet* er der tale om, at den moderne socialvidenskabelige tankegang, som viste sig i 1930'ernes Befolkningskommission, nu slog igennem. Tanker om rationalitet, planlægning, forebyggelse og videnskab havde høj kurs i 1950'erne – især i Socialdemokratiet. For det *tredje* blev familiepolitikken set som en investering i fremtiden. Ikke bare i abstrakt forstand. I en diskussion i den socialdemokratiske folketingsgruppe, hvor Hans Hedtoft udlagde sammenhængen mellem vækst og velfærdsreformer, som prægede datidens socialdemokratisk tænkning, kom han ind på en prioritering af de sociale reformer, og konkluderede: "Iøvrigt måtte moder, barn og ungdom stå øverst på vor socialpolitiske ønskeseddel – også af produktionsmæssige hensyn."²¹ For det *fjerde* pressede socialdemokratiske og fagbevægelsens kvinder på for reformer på dette område. Det var især kvinder som Lis Groes, Edel Saunte, Nina Andersen, Astrid Skjoldbo, Viola Nørlev og Fanny Jensen, der markerede sig.

Deltidsarbejde som en familiepolitisk løsning

Vender man sig fra den parlamentariske scene imod arbejdsmarkedet, så tegner der sig en lidt anden diskussion. Der var selvfølgelig et samarbejde mellem fagbevægelsen og Socialdemokratiet, men samtidig var der en række "særlige" problemer, som knyttede sig til arbejdsmarkedet og blev forsøgt løst mellem parterne der. Især pasning af børnene var et stort problem for de udearbejdende kvinder. Store virksomheder med mange kvindelige arbejdere som bryggerierne og tobaksfabrikker, oprettede daginstitutioner i tilknytning til virksomhederne eller gav et tilskud til kom-

munale institutioner mod, at en del pladserne reserveredes til deres kvindelige ansattes børn. Et andet stort problem var i forbindelse med fødsel. Behovet for barselhvile var først og fremmest et problem for udearbejdende kvinder. Bestemmelserne om barselshvilen hørte under fabriksloven af 1913. Ifølge loven måtte kvinder ikke genoptage arbejdet før fire uger efter fødslen på de arbejdsområder, loven omfattede, dvs. fabrikker og håndværksmæssige virksomheder. En undersøgelse fra 1930'erne viste imidlertid, at mange kvinder af nød ikke kunne overholde loven.²² Dagpengene blev udbetalt via sygekasserne, hvis kvinderne var medlem. Med socialreformen i 1933 fik alle kvinder ret til gratis jordemødhjælp og ikke-sygekassemedlemmer ret til særhjælp uden retsvirkning. Endvidere fik forsikrede mulighed for dagpenge op til seks uger efter fødselen.²³ Selv om de faglige kvinder stillede krav om bedre ordninger omkring barsel, skete der ikke nogen forbedringer, da den nye arbejderbeskyttelseslov blev vedtaget i 1954. Først ved sygeforsikringsloven i 1960 fik alle kvindelige lønmodtagere ret til dagpenge under barsel i op til 14 uger.²⁴

I årene efter krigen blev deltidsarbejde for kvinder trukket frem i debatten som et nyt familiepolitisk tema. Det stigende antal gifte kvinder på arbejdsmarkedet og behovet for kvindelig arbejdskraft satte fokus på denne mulighed. Deltidsarbejdet blev set som en løsning på de udearbejdende mødres problemer. Det var kvindeorganisationerne, der pressede på for at få indført deltidsarbejde, fordi mange uddannede kvinder ønskede at bevare tilknytningen til arbejdsmarkedet også efter, de havde fået børn. Samtidig var det en erkendelse af, at ægteskabet ikke nødvendigvis var en livsforsikring.²⁵

Fagbevægelsens holdning til deltidsarbejde var afvisende. Den ønskede ikke deltidsarbejde indført i overenskomsterne. Begrundelserne kan man finde hos fagbevægelsens repræsentanter i det i 1950 nedsatte Udvalg vedr. Deltidsarbejde Edith Olsen (KAD) og Heliett Simonsen (Fagbevægelsens Kvindesekretariat): Ved at tillade deltidsarbejde ville løntryk-

keriet øges, og det ville være vanskeligere at opretholde solidariteten mellem arbejderne. De var også bange for, at kvinderne ville blive tvunget på deltid, og med en lavere indkomst ville de enlige kvinder ikke kunne forsørge deres familier. Der var lavet en særskilt undersøgelse indenfor HK-området, og her var meldingen den samme.²⁶ Man ønskede ikke deltidsarbejde. Arbejdsgiverne var enige med LO-siden på dette område. Deltidsarbejde ville give problemer både af teknisk og økonomisk art, ligesom arbejdsgiverne ikke regnede med samme ansvarsfølelse overfor virksomheden fra deltidsansatte kvinder.

Der var imidlertid også andre løsningsforslag på dilemmaet end deltidsarbejde. Ella Jensen beskrev disse i en artikel i 1952.²⁷ Ella Jensen, der senere blev den første kvindelige formand for et kønsblandet fagforbund, Tobaksarbejderforbundet, deltog aktivt i debatten om kvindens stilling i samfund både i og udenfor arbejderbevægelsen. I den nævnte artikel vendte hun sig kraftigt imod deltidsarbejdet af samme grunde som de øvrige kvinder i fagbevægelsen. Hun foreslog i stedet, at der indførtes 5-dages arbejdsuge, tilstrækkeligt med gode daginstitutioner, tekniske lettelser i husarbejdet, udvidelse af husmorafløserordningen til pasning af syge børn, og at manden/faderen tog sin del af husarbejdet og ansvaret for børnenes opdragelse. Denne holdning støttedes af mange kvinder i arbejderbevægelsen, men stødte kraftigt imod den gængse patriarkalske opfattelse i arbejderbevægelsen af kønsrollerne i familien.²⁸

Pædagogerne, som også blev hørt i denne sag, støttede forslaget om kvindernes deltidsarbejde for børnenes skyld.²⁹ Gode daginstitutioner med pædagogiske tilbud skadede ikke børnene. Tværtimod anbefalede pædagogerne, at også børn af hjemmegående husmødre fik mulighed for at gå i børnehave. Det var derimod mere de lange dage med adskillelsen fra moderen, der var problemet. Mødre med erhvervsarbejde var en problemstilling, som var svær at håndtere indenfor de givne rammer.

I fagbevægelsen fandtes også andre holdninger til deltidsarbejdet og gifte kvinders er-

hvervsarbejde end den, de kvindelige arbejderne gav udtryk for. Den generelle holdning var, som Stauning ovenfor blev citeret for, at mændenes løn skulle være så høj, at deres koner kunne blive hjemme og passe hjem og børn. Da denne virkelighed var på retur eller måske aldrig havde eksisteret, kunne deltidsarbejde suppleret med daginstitutioner måske løse problemet.³⁰ Det gav LO's formand Ejler Jensen udtryk for i en tale, han i 1946 holdt for fagbevægelsens kvinder under deres nordiske studieuge: "Deltidsarbejdet er vel for de gifte Kvinder en god Løsning, så længe vi lever i et Samfund, hvor Børnene lever og opdrages i Hjemmene ... og så længe det endnu betragtes, som det naturlige, at det er Moderen, der fortrinsvis tager sig af Børnene."³¹

Fagbevægelsens Kvindesekretariat

I 1949 oprettedes Fagbevægelsens Kvindesekretariat (FK), et tværfagligt forum for fagbevægelsens kvinder. Et af sekretariatets mål var "at tage alle aktuelle spørgsmål frem, der kan have særlig interesse for de faglige kvinder, og i samarbejde med de faglige organisationers ledelse bringe disse spørgsmål frem til behandling".³² Sekretariatet havde ingen formelle kompetancer, men uformelt blev det talerør og diskussionsforum for kvinderne, hvor først og fremmest socialpolitiske spørgsmål blev diskuteret. FK var LO's repræsentant i flere af de kommissioner og udvalg, som i 50'erne arbejdede med familiepolitiske spørgsmål, ligesom FK tog kvinde- og familiepolitiske spørgsmål op både i forhold til LO og Socialdemokratiet. Blandt andet sad FK's formand i svangerskabskommissionen nedsat i 1950 og det ovennævnte udvalg om deltidsarbejdet i tilknytning til arbejdsmarkedskommissionen, også nedsat i 1950.³³

FK-kvindernes interesse rettede sig imod kvindernes ligestilling på arbejdsmarkedet, samt hvordan man kunne forene moderskab og erhvervsarbejde.

Dans på stedet

I 1950'erne aftog reformiveren tilsyneladende både i fagbevægelsen og i partiet. Der blev kun gennemført få og ofte administrative reformer. Det virker som om, der skete en styrkelse af den traditionelle patriarkalske kernefamilie. Fagbevægelsen forsvarede i høj grad status quo, og i 1950'ernes socialdemokratiske partiprogrammer var de familiepolitiske krav nedtonet og gjort generelle i forhold til såvel 1945-programmet og 1960'ernes udmeldinger.³⁴ En mulig forklaring er, at den modernisering af samfundet og den socialpolitiske revolution (velfærdsstaten), som arbejderbevægelsen indledte i 1950'erne havde nedtonet bekymringen for familien og ikke mindst forholdet mellem kønnene. Niels Ole Finne- man har i den forbindelse fremsat tesen, at 1950'ernes teknik- og fremskridtsfascination og et deraf følgende videnskabeligt-rationelt kønssyn var en måde at bortreducere uligestilling på.³⁵

Fra slutningen af 1950'erne kom der imidlertid for alvor gang i velfærdsstatens opbygning. Der blev gennemført en række større sociale reformer. Blandt de vigtigste kan nævnes folkepensionens indførelse (1956), enhedsskolen (1958) og lovgivning om forebyggende socialpolitik. Hertil kom en udbygning af det offentlige serviceudbud på en række områder. Desuden bør oprettelsen af Socialforskningsinstituttet i 1957 nævnes.³⁶ Instituttet, der blev til på socialdemokratisk foranledning, fik stor betydning for den familiepolitiske udvikling fra 1960'erne med undersøgelser af fx enlige mødres forhold, børneinstitutioner, opvækstvilkår, gifte kvinder i familie og erhverv samt ægteskabslovgivning.

Mens det var småt med egentlige familiepolitiske reformer før midten af 1960'erne, så indeholdt disse generelle velfærdsstatslige tiltag – direkte eller indirekte – familie- og kønspolitiske overvejelser. Der savnes imidlertid systematiske danske undersøgelser på dette område, som forsøger at trænge ind i den sociale lovgivnings socialpolitiske mekanismer og vurdere deres familie- og kønspolitiske karakterer.³⁷ En antydning af en sådan

analyse findes i en betænkning bestilt af Kvindekommisionen midt i 1960'erne.³⁸ Her gik byretsdommer Inger Margrete Pedersen tæt på "forsørgerbegrebet" i gældende dansk lovgivning og pegede på en række tilfælde, hvor den reelle tilstand ikke svarede til den formelle ligestilling i familien (som udtrykt fx i ægteskabslovgivningen).³⁹ Hun viste hvordan forsørgerbegrebet i tjenestemandslvgivningen (1909-1958) betød, at gifte mænd modsat gifte kvinder pr. definition blev anset som forsørgere. Det havde efterfølgende bevæget sig over i fx a-kasselovgivningen og skattelovgivningen. Beskatningsmæssigt blev manden (indtil kildeskattereformen i 1970) betragtet som familieoverhoved og beskatningsenheden. I arbejdsløshedsforsikringssystemet betød forsørgerbegrebet, at mænd fik højere ydelser end kvinder indtil 1967.⁴⁰

Voksende pres for familiepolitiske løsninger

Den demografiske udvikling med meget store fødselsårge i 1960'erne var med til at skabe et optimistisk fremtidsyn i arbejderbevægelsen. De mange børn ville sikre produktionen. De økonomiske forudsætninger for en ekspansion af velfærdssektoren var gunstige med høj økonomisk vækst og en historisk lav arbejdsløshed. Der tegnede sig på kort sigt to løsninger på den voksende efterspørgsel efter arbejdskraft: import af udenlandsk arbejdskraft eller de gifte kvinders indtog på arbejdsmarkedet. Svaret blev især det sidste. Kvindernes indtog på arbejdsmarkedet var tæt knyttet til velfærdsstatens fremvækst. Velfærdsstatens ekspansion virkede fremmende på industrialiseringen, skabte offentlige arbejdspladser og overtog en række af de omsorgsopgaver, der tidligere havde bundet kvinderne i familien.⁴¹

Samtidig voksede presset for en mere udbygget familiepolitik. Den stabile velfærdsstat og den politiske konsensus bag den blev sat under pres dels fra udviklingen på arbejdsmarkedet og dels fra et voksende krav om reel ligestilling. Kritikken rettede sig i første om-

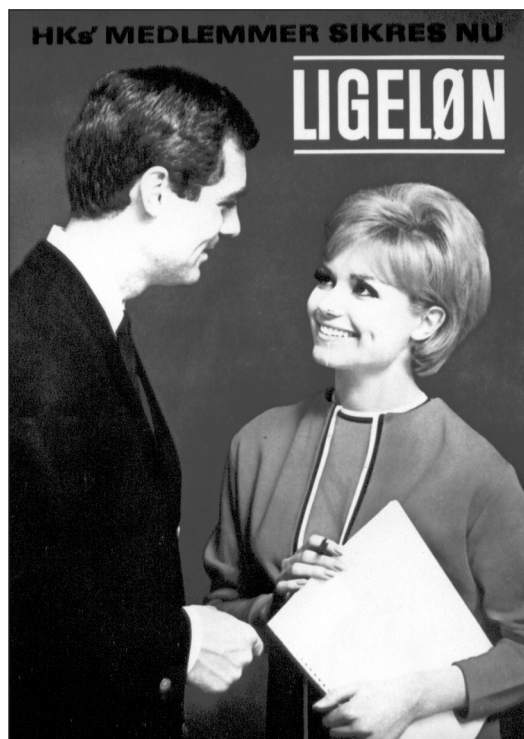
gang mod uoverenstemmelser mellem den formelle sociale norm om ligestilling og den sociale virkelighed. Det er dog tydeligt, at den klassiske familie (og ægteskabsbegreb) stadig stod som et fundament for velfærdsstatens sociale orden. Kravet til familiepolitikken var, at den i højere grad gav kvinderne reelle muligheder for erhvervsarbejde – både af ligestillingsmæssige og samfundsøkonomiske grunde, samt at moderskabet forblev et frivilligt valg. Diskussionerne fandt sted både indenfor fagbevægelsen og Socialdemokratiet, men på trods af de to grenes tætte samarbejde i denne periode, så var diskussionerne ikke helt parallelle.

Forandringerne på arbejdsmarkedet presser fagbevægelsen og familien

I LO forholdt man sig ikke til de kønsrelaterede ændringerne, der var ved at ske på arbejdsmarkedet, men det var de kvindedominerede forbund nødt til. Især HK hvor kvinderne strømmede ind i organisationen. Fra 1960 til 1970 fordobledes antallet af medlemmer næsten. Kvindernes andel steg i perioden fra 44% til 59%. Dette førte til, at HK efter pres fra kvinderne fik forhandlet overenskomst-mæssig ligeløn igennem fra 1965.⁴² Mange af HK's medlemmer arbejdede på deltid. Omkring 1/3 af alle ansatte indenfor handels- og kontorområdet var deltidsansatte i 1970, og andelen var stigende op gennem 1970'erne. Over halvdelen af de deltidsansatte var gifte kvinder.⁴³ Kvinderne valgte altså den løsning på deres dobbeltarbejde. For at sikre sig at denne gruppe kvinder også ville organisere sig, måtte HK sørge for, at de deltidsansatte var sikret vilkår på arbejdsmarkedet, som tog hensyn til kvindernes familieforpligtelser. HK pressede derfor på og blev spydspids for nogle af de familiepoltiske forbedringer for medlemmerne, som senere kunne indføres på hele arbejdsmarkedet. Ved overenskomsten i 1961 fik HK indført 5 måneders barselsorlov med halv løn. Denne ordning blev udvidet til alle kvindelige funktionærer ved revisionen af

Funktionærloven i 1964. I 1967 blev der vedtaget en lov for alle kvindelige lønmodtagere, der sikrede moderen 14 ugers betalt barselsorlov. I Funktionærloven blev det fastslået, at loven gjaldt for deltidsarbejdende med over 15 timer/uge. I 1970 blev det også muligt for deltidsansatte at blive medlem af en a-kasse og få ret til arbejdsløshedsunderstøttelse.

Hermed havde deltidsarbejde fået en slags blåt stempel, selv om der stadig var megen modstand i fagbevægelsen imod det. Forholdet mellem arbejds- og familielivet var stadig omdiskuteret i arbejderbevægelsen. Selv om daginstitutionernes antal blev udvidet, løste det ikke dobbeltarbejdsproblemet for kvinderne. I 1964 udgav AOF en debatbog, "Kvinden i mandssamfundet", hvor mange af familiens og kvindernes problemer blev trukket frem.

I 1965 var et flertal af medlemmerne i HK kvinder. I dette år blev ligelønsprincippet også indført i HKs overenskomster, 8 år før LO og DA kunne blive enige om at indføre ligeløn i hovedoverenskomsten. HK pjecce 1965. (ABA)

Ella Jensen. Formand for Tobaksarbejdernes Forbund, 1963-1975. Som faglig aktiv arbejdede Ella Jensen fra 1940'erne for ligestilling mellem mænd og kvinder på arbejdsmarkedet og i familien. Hun var fagbevægelsens repræsentant i en lang række råd og udvalg, der havde ligestilling som mål. Foto i anledning af valget til forbundsformand 1963. (ABA)

Heri diskuterede Ella Jensen igen deltidsarbejdet, som hun i modsætning til tidligere nu fandt kunne løse visse problemer i familien og for kvinderne, så de i hvert fald ikke totalt mistede tilknytningen til arbejdsmarkedet, når de fik børn. Men hun advarede også om de problemer, der fortsat var for de deltidsarbejdende (se ovenfor). Hun mente, at der skulle en mentalitetsændring til, før kønnene blev ligestillet både i familien og på arbejdsmarkedet. Opdragelse til det skulle allerede starte i skolen, hvor der ikke skulle gøres forskel på drenge og piger. Begge køn skulle have sløjd og husgerning, og en ordentlig erhvervsvejledning skulle sikre, at også pigerne kom i gang med en uddannelse, så de var i stand til

at forsørge sig selv og eventuelle børn på lige fod med mændene.⁴⁴

LO som landsorganisation tog ikke stilling til de kvinde- og familiepolitiske krav, der blev stillet rundt om i forbundene. Kravene, bortset ligelønnen, blev ikke prioriteret. Det var stadig LO- familiens private sag at få dagligdagen til at hænge sammen. Fagbevægelsens Kvindesekretariat kom ikke til at spille nogen væsentlig rolle i denne sammenhæng. LO havde hele tiden været imod den tværfaglige kvindeorganisering, og der var heller ikke enighed blandt de faglige kvinder om, hvilken rolle FK skulle spille og hvilken politik, der skulle føres i "kvindespørgsmål".⁴⁵ I 1965 meldte KAD sig ud af FK, og flere forbund fulgte efter. Det blev sværere at rekruttere nye aktive til organisationsarbejdet, og efter Heli-eht Simonsens død i 1966 blev resultatet, at der ikke valgtes nogen ny formand.

Nordisk samarbejde om familiepolitik

En vigtig del af FK's virksomhed havde været sammen med de øvrige nordiske faglige kvindeorganisationer at holde et årligt kursus for faglige kvinder, hvor kvindernes problemer på arbejdsmarkedet og i familien blev diskuteret. Det var et vigtigt forum for erfaringsudveksling om arbejdet med fælles problemstillinger. Under indtryk af udviklingen i diskussionerne om ligestillingsproblemerne besluttede det svenske LO's Kvinderåd i 1967 at nedlægge sig selv til fordel for et familieråd.⁴⁶ Dermed måtte både indhold og retningslinjer for de årlige kurser ændres. Blandt andet ville deltagerne fremover være af begge køn og studierne i højere grad komme til at handle om social- og familiepolitiske emner.

Det afstedkom, at det danske LO var nødt til at finde sine ben i forhold til det stort set nedlagte FK. LO nedlagde herefter FK i 1969 og nedsatte et udvalg, der skulle finde ud af, om der skulle oprettes et familieråd i lighed med det svenske. I december 1970 blev der nedsat et udvalg bestående af Ella Jensen (Tobaksarbejderforbundet), Polly Peitz (HK),

Erik Toksværd Nielsen (Dansk Slakteriarbejderforbund) samt Albert Olsen (Metalsliberne).⁴⁷ Udvalget kom dog aldrig til at fungere. I stedet blev så dannet et familiepolitisk udvalg under det nyoprettede Nordens Faglige Samarbejdsorganisation. Anny Bengtsson (Beklædningsarbejderforbundet) blev udpeget som repræsentant for Danmark. På NFS' styrelsesmøde i marts 1974 forelagde udvalget sit arbejdsprogram, som omfattede familiepolitiske kurser og deltagelse i det nordiske og internationale familiepolitiske arbejde. Den svenske deltager fra TCO fandt imidlertid, at familiekurserne var alt for dominerende i forhold til konferencer om arbejdspladسدemokrati, lønpolitik og arbejdsmarkedspolitik. Styrelsen henstillede derfor til udvalget at finde ud af, hvad organisationerne ønskede. NFS kunne senere konkludere, at interessen ikke var overvældende stor, men at et planlagt kursus i Norge skulle afholdes, og herefter kunne de familiepolitiske konferencer afholdes efter behov.⁴⁸

LO nåede dog i 1970 og i 1974 at stå som arrangør af to familiepolitiske kurser. I 1970 var overskriften "familiepolitik" og omfattede emner som: "Mænd og kvinder på arbejdsmarkedet" samt "Mænds og kvinders roller i fremtidens fagorganisationer". Ella Jensen, som havde tilrettelagt kurset, konkluderede senere, at holdningen på kurset havde været, at fagbevægelsen burde tage familiepolitiske opgaver og krav op: Daginstitutionerne skulle udbygges for at give lige muligheder for mænd og kvinder på arbejdsmarkedet, forsørgerbegrebet måtte ændres, ligelønsproblemerne var ikke alene et kvindespørgsmål, men måtte løses af mænd og kvinder i fællesskab. Emnet for den anden konference i 1974 var "Kønsroller i uddannelsen" på baggrund af en betænkning udarbejdet af Nordisk Råd. I forlængelse heraf handlede et af oplæggene om social- og familiepolitikens placering i den danske tillidsmandsuddannelse.

Der var således interesse fra fagligt aktive mænd og kvinder for at diskutere LO-familieproblemer. Ved at overtage ansvaret for afholdelse af kurserne om familiepolitik havde LO også vist, at organisationen bedre kun-

ne tage problematikken alvorligt, når diskussionerne ikke foregik i et rent kvindeforum. Dette kan ses som en anerkendelse fra fagbevægelsen af problemerne med at forene et arbejds- og familieliv. Men arbejdet blev ikke fortsat, og der hørtes ikke mere til familierådet efter 1974.

Familien som en social løsning

I Socialdemokratiet kom i starten af 1960'erne et nyt "romantiseret" fokus på familien: familien blev stillet op som en helle i det moderne materialistiske, fremmedgørende samfund. Sammen med kulturlivet blev familien set som en kompenserende faktor overfor det rationelle produktionssamfund, der dannede grundlaget for udbygningen af velfærdsstaten. I en artikel om "moderne socialpolitik" fra 1960 udlagde socialminister Julius Bomholt denne analyse. Han viede især familien stor opmærksomhed som en "vigtigt strukturfaktor mellem mennesket og samfundet."⁴⁹ Familiens betydning kunne ifølge Bomholt ikke overvurderes – hvad enten som økonomisk enhed (at skattebilletten så lyder på mandens navn er blot "dikteret af praktiske hensyn") eller på det "etisk-kulturelle" plan. Et afgørende krav til "samfund, der ønsker at kaldes velfærdsstat," var derfor at "tilstræbe en positiv familiepolitik". Bomholt mente – måske ikke så overraskende – at Danmark var godt på vej, "men at der i høj grad trænges til en samling og udbygning af de eksisterende regler."

Dette afspejledes også i Socialdemokratiets principprogram fra 1961 ("Vejen frem"), hvor der er et afsnit med overskriften "Familie og hjem". Her blev talt om familiens betydning, og at den hastige samfundsudvikling og medfølgende utryghed øgede kravene til familien. Samfundet havde en pligt til at sikre gode rammer for familien og gode opvækstbetingelser for børnene. Der var i tonen sket et skift, hvor begreber som "aktiv" og "positiv" familiepolitik ikke blev knyttet til nogen samfundsanalyse. Der er kommet to nye emner på programmet i forhold til 1950'ernes programmer: børnehaver og moderskabsydelse. Det

var i princippet to forskellige løsninger på det samme problem: hvordan kombinere erhvervsarbejde med moderskabet. Hvor moderskabsydelsen fastholdt kvindens centrale rolle som moder, så åbnede børnehavekravet op for at flytte dette ud af familien. På dette tidspunkt fastholdt Socialdemokratiet valgfriheden, og muligheden for at vælge. På længere sigt skulle arbejdsmarkedets behov og kravet om ligestilling mellem kønnene imidlertid flytte vægten mere og mere over mod børnehaverne.

De sociale eksperter presser på

Den socialpolitiske ekspertise var meget opmærksom på de familiepoltiske problemstillinger affødt af strukturelle samfundsforandringer. Den organiserede diskussionen i en række fora – og havde ofte en tilknytning til Socialdemokratiet.

Dansk Kvindesamfund havde i 1945 nedsat et familiepoltisk udvalg, som fulgte op på arbejdet i Befolkningsskommissionen og rejste en række socialpolitiske problemstillinger knyttet til familiens og kvindens vilkår.⁵⁰ Udvalgets arbejde blev i høj grad præget af kvindelige socialdemokrater som Lis Groes, Nina Andersen og Edel Saunte. Desuden var den socialpolitiske konsulent i Socialministeriet Henning Friis i en periode et af de få mandlige medlemmer. Socialpolitisk Forening havde i 1950'erne taget familiens vilkår op til behandling. På foreningen sommermøde i 1956 kom en kraftig opfordring fra Henning Friis til at afhjælpe familiernes stadig vanskeligere levevilkår, og en anden socialdemokrat Lis Groes pegede på Myrdalerne og den svenske familiepoltik som mulige forbilleder.⁵¹

Socialpolitisk Forening havde udover at arrangere møder om familiepoltiske emner også arbejdet for nedsættelsen af et familiepoltisk udvalg med deltagelse fra de politiske partier. Det blev ikke til noget, men i 1958 blev der på foranledning af Lis Groes etableret en fælles arbejdsgruppe med deltagere fra Dansk Kvindesamfund og Socialpolitisk Forening.⁵² I denne gruppe indgik endnu en gang

socialdemokrater som Henning Friis, Inga Dahlsgaard – samt den senere socialminister Eva Gredal. I de kommende år havde gruppen en række familiepoltiske diskussioner, som dannede baggrund for den udredning, udvalget udsendte i 1962 med titlen "Familiepoltik, hvorfor, hvordan". Konklusionen i den var, at udviklingen på det familiepoltiske område ikke havde fulgt med den øvrige sociallovgivning, og at Danmark på dette område haltede efter Sverige og Norge. De konkrete forslag fulgte mønstret fra Befolkningsskommissionen samt Edel Saunte & Chr. Christiansens bog "Familiekundskab" fra 1944: børnetilskud til moderen frem for skattefradrag, en mere børnefamilieorienteret boligpoltik, bed-

Henning Friis. Konsulent i Socialministeriet fra 1941. Direktør for Socialforskningsinstituttet fra dets oprettelse i 1958 til 1979. Formand for Socialpolitisk forenings forretningsudvalg 1949-61. Henning Friis fungerede i mere end et halvt århundrede som "social ingeniør" i opbygningen af den danske velfærdsstat. (ABA)

re offentlige pasningstilbud, rådgivningsinstitutioner, moderskabsydelse og mere ensartede regler for barselsorlov.

I løbet af 1960'erne blev det især Socialforskningsinstituttet, der under Henning Friis' ledelse tog initiativ til en lang række familierelaterede undersøgelser.⁵³ Den socialpolitiske ekspertise formulerede på denne måde en sprogbrug, hvor begreber som familie, børn, omsorg og kvinder var centrale begreber.

Familiepolitisk orientering

De første år af 1960'erne var en slags familiepolitisk orienteringsperiode. Romantiseringen af familien var en slags intermezzo i den socialdemokratiske familiepolitik. Den indeholdt ikke noget brud med den førte politik, men fordrede blot en rationalisering (helt i tidens ånd) og en moderat forcering på det familiepolitiske område. Familien skulle løse nogle helt fundamentale problemer i velfærdssamfundet: fremmedgørelsen og individualiseringen. På et abstrakt plan var det en indbygget konflikt i den moderne nordiske velfærdsstat: Når man fører en stærkt individualiseret velfærdspolitik, hvordan sikrer man så samfundets sammenhold. Familien blev en vej ud af dette dilemma. På denne baggrund bliver det lettere at forstå den dobbelte strategi, man finder i de socialdemokratiske programmer m.v. Partiet støttede både tiltag, som skulle lette kvinder adgang til erhvervsarbejde, og tiltag som skulle gøre det muligt at vælge husmoderrollen.

I 1960 blev der under Socialministeriet nedsat et familiepolitisk udvalg, som 1964 barslede med en betænkning.⁵⁴ Medlemmerne var embedsmænd fra de berørte ministerier. Udvalget arbejdede med den opgave, som Bømholt havde stillet (se ovenfor): en gennemgang af de spredte familiepolitiske bestemmelser (med henblik på en rationalisering) og at "konstatere om der bør tilvejebringes en mere rimelig fordeling" af de offentlige midler på det familiepolitiske område. Udvalget tog det sidste alvorligt, og rettede sine forslag mod især de enlige mødre: et offentligt

underholdsbidrag til enlige mødre, der skulle have mulighed for at fravælge erhvervsarbejde (og istedet modtage offentlig underholdsbidrag). De eksisterende familiepolitiske ordninger skulle reguleres, så "hullerne" i velfærdsstaten blev tætnet.

Kommissionens tanker om en stærkere fordelingsprofil i familiepolitikken blev dog ikke gennemført.⁵⁵ Allerede i 1961 var børneskattefradraget til alle og det indtægtsregulerede børnetilskud blevet slået sammen til én universel ydelse. Indtil lovændringen i 1964 skete tilskuddet dog som en modregning i skatten, og kun såfremt tilskuddet oversteg den pålignede skat, blev de udbetalt. 1964-betænkningen anbefalede, som også Socialdemokratiet længe havde forlangt, at dette blev ændret til et direkte tilskud udbetalt til moderen. Folketinget fulgte dette forslag, samt den mere generelle anbefaling om en "rationalisering" af børne- og familielovgivningen. Det var på den baggrund, og på grund af symbolværdien, at den socialdemokratiske regering i 1966 blev udvidet med et Ministerium for familiens anliggender.

Camma Larsen-Leddet blev udnævnt til den socialdemokratiske regerings minister for familiens anliggender. Ministeriet var tænkt som en koordinering af igangværende og planlagte tiltag på området, men fik vanskelige kår med uklare ressortområder. Ministeriet overtog en række sager og lovarbejder fra Indenrigs-, Handels- og Socialministeriet. Det blev således Familieministeriet, der varetog den endelige vedtagelse af Familieydelsesloven i 1967. En reform som både indeholdt nye emner som moderskabsydelse og betalt barsel samt en koordinering af den eksisterende lovgivning. Ministeriet nåede dog ikke at sætte sig de store spor.⁵⁶ Med den borgerlige regeringsovertagelse i 1971 blev ressortområderne tilbageført til de respektive ministerier.

Det var i løbet af 1960'erne, at udviklingen på institutionsområdet for alvor satte i gang.⁵⁷ Loven om børne- og ungdomsforsorg fra 1964 betød en afgørende ændring på børnepasningsområdet. Daginstitutionsbegrebet opstod, det socialpædagogiske formål blev fastslået,

Familiepolitiske reformer i 1960'erne:

1961: Skattefradrag og børnetilskud erstattes af et universelt tilskud

Forslag fra undervisningsminister om godkendelse af forsøg med børnehaveklasser

1964: Børneforsorgsloven. Indeholder bl.a. bestemmelse om familievejledere.

Ret til at få børnebidraget forskudsvis udbetalt af staten udvides til alle uanset indtægt.

1966: Familieministeriet oprettes

1967: Familieydelsesloven samler og forhøjer tilskuddene. Det ordinære børnetilskud omfattede alle børn under 16 år. Loven flyttes fra skatte- til socialministeriet. Forhøjelse til de lavestlønnede, moderskabsydelse på 600 kr. årligt for alle kvinder, og ret til tabt arbejdsfortjeneste i 14 uger for kvindelige lønmodtagere.

1970: Obligatorisk skoletandpleje

Mulighed for supplerende dagpenge for deltidsbeskæftigede

1972: Obligatorisk sundhedsplejerske undersøgelse af børn i skolepligtige alder

1973: Forhøjelse af børnetilskud, moderskabsydelsen afskaffes, fri abort

1975: Børnetilskud begrænses til 0-15 årige, indtægtsreguleret ungdomsydelse for 16-17 årige

og der blev åbnet for at alle kunne få adgang til daginstitutionerne. Resultatet blev en voldsom udbygning fra slutningen af 1960'erne.

I løbet af 1960'erne begyndte Socialdemokratiet at formulere og tale om en decideret familiepolitik. Vi kan se to hovedtyper af forklaringer: Der var for det første en række politiske pres på Socialdemokratiet. Den generelle velfærdspolitiske udbygning (kampen mod fattigdom og for social tryghed) omfattede selvfølgelig også familier med børn, og især de mere udsatte grupper som fx enlige mødre. Den socialpolitiske ekspertise rettede i voksende grad fokus mod familiens vilkår og kvindernes stilling i samfundet. Hensynet til arbejdsmarkedets behov fordrede praktiske løsninger, så kvindelig arbejdskraft blev fri-

gjort fra hjemmene. For der andet var der en konflikt mellem den overordnede norm om mænd og kvinders lige stilling – som den tydeligt er udtrykt i ægteskabslovgivningen – og at kvinder behandledes “ulige”. Denne konflikt var ikke uerkendt og kunne danne basis for kritik. Aktørerne bag denne kritik var især de socialdemokratiske kvinder.

Det var også baggrunden for, at der i 1965 blev nedsat en Kvindekommision med socialdemokraten Edel Saunte som formand.⁵⁸ Kommissionen skulle undersøge kvindernes stilling i samfundet, se på konsekvenserne af deres stigende erhvervsfrekvens og komme med forslag til “reel” ligestilling. Med begrebet “reel” ligestilling (modsat “formel”) ekspliciterede kommissoriet den konflikt mellem norm og virkelighed, som de socialdemokratiske kvinder længe havde peget på. Kvindekommisionen kom indtil nedlæggelsen i 1972 med hele 11 betænkninger. Flere af disse berørte familiepolitiske spørgsmål. Kommissionen kan ses som en institutionalisering af kritik om ligestillingen mellem mænd og kvinder i det eksisterende samfund (kønsrolledebatten). Socialdemokratiet ønskede at tilnærme sig kritikken, og formulere en praktisk politik som led i en mere offensiv velfærds politik. Familiepolitik med en ligestillingsdimension holdt således sit indtog i partiet samtidig med emner som Økonomisk Demokrati og et radikaliseret lighedsbegreb.

Socialdemokratiets familiepolitik og den interne kritik

Socialdemokratiet nedsatte i 1967 et *familiepolitisk udvalg* med Karen Dahlerup som formand.⁵⁹ Det udsendte efter et par års arbejde i foråret et ganske offensivt debatoplæg, “Fremtidens familiepolitik”. Oplægget var et led i partiets generelle forsøg på at aktivere medlemmerne og levendegøre organisationen. Det er interessant, at udvalget i oplægget eksplicit understregede, at familiepolitik både rettede sig mod familier med og uden børn: “Ved familier forstås en gruppe bestående af voksne mennesker med eller uden børn (Storfamilier

og homofile ægteskaber indgår således også i dette familiebegreb).” Formålet med familiepoltikken var overordnet at sikre trivslen. Samfundets opgaver blev nærmere specificeret som sikring af personlig frihed, formel og reel lighed, tilfredstillelse af kontaktbehov samt at samfundet tilbyder den nødvendige service. I den analyse, som programmet ligger frem, er entydigt fokus på individets behov. Oplægget er holdt i intellektuel-analytisk tone med inspiration fra socialvidenskaberne. Den praktiske politik skulle rette sig mod at skabe “trivselsfremmende miljøer” både fysisk (fx krav til boligen), psykisk (fx via socialpædagogik), økonomisk (støtte til børnefamilier og unge), socialt (især seksualundervisning) og kulturelt. Analysen i programmet er langt mere gennemgribende både i tone og indhold end de efterfølgende politiske programmer. Der blev lagt op til en omfattende udbygning af statens (“samfundets”) ansvar for familien og ikke mindst børn og unge; fx med flere daginstitutioner, tilbud om hjælp ved sygdom, udbygning af børnepsykiatrien. Disse krav gled efterhånden over i de politiske programmer. Samtidig blev der lagt op til en udbygning af de individuelle rettigheder. Kravet om ligestilling rettede sig ikke kun mod forholdet mellem kønnene, men også mod børn og unge. Børnene skulle beskyttes mod voldelig opdragelse, myndighedsalderen skulle ned, uddannelsesløn fra det 15. år og seksualundervisning fra 1. klasse. Denne fokusering på “det frie individ” vandt nok sproglig indpas i de politiske programmer, men var sværere at konkretisere ikke mindst, når det gjaldt børn og unge.⁶⁰

I *arbejdsprogrammet fra 1969* indledtes det familiepolitiske afsnit således med, at familiepoltik drejer sig “om en sikring af det enkelte familiemedlems personlige frihed.” Det var et brud med partiets forudgående familiepolitiske sprog. De konkrete krav, der formuleredes, rettede sig mere klart mod at sikre kvindens frihed: lettere adgang til skilsmisser, udbygning af vuggestuer, børnehaver samt andre børneinstitutioner samt bedre mulighed for at hjælpe gravide. I den forbindelse plæderes for

fri abort, samt sikring af familieplanlægning, seksualvejledning og adgang til prævention. I *4-årsprogrammet fra 1971* fortsattes i fx det uddannelsespolitiske afsnit, hvor det konstateredes, at lighed “på papiret” ikke er tilstrækkelig. Man måtte tillige sørge for praktiske foranstaltninger som fx børnepasning. I denne offensiv virker det som om, de mere traditionelle familiepolitiske krav blev nedtonet.

Socialdemokratiets lighedspolitik o. 1970

Perioden fra 1960’ernes slutning og op til i dag har været præget af – ikke familiens opløsning – men af familiens diversificering. Den klassiske familie med det viede ægtepar og deres børn har fået konkurrence af nye familieformer.⁶¹ Ægteskabets betydning har været faldende (især for kirkelige vielser), mens antallet af papirløse ægteskaber er steget. Langt flere børn fødes således uden for ægteskabet (omkring 10% i 1970 og over 50% i 1990). Skilsmisniveauet er steget gennem hele århundredet. En af de største forandringer er husmoderrollens forsvinden. I 1966 var 2/3 af de gifte småbørnsmødre husmødre, og i dag udgør de kun godt 5%. Kvinderne er kommet ud på arbejdsmarkedet, og de fleste børnefamilier er dobbeltindkomst-familier. Familien kan derfor ikke som tidligere betragtes som den enhed, der afstak klare kønsopdelte funktioner og faste rammer

Fra slutningen af 1960’erne blussede der en diskussion om lighed op i de nordiske socialdemokratiske partier. En række undersøgelser viste, at på trods af årtiers velfærdspolitik, var det danske samfund præget af grundliggende ulighed. Kravet til Socialdemokratiet på de indre linjer blev en forcering af den socialdemokratiske reformpolitik. En arbejdsgruppe nedsat af den socialdemokratiske folketingsgruppe udarbejdede i 1973 et helt katalog over de eksisterende uligheder: “Kravet om lighed.”⁶² Kvindernes ligestilling havde dog ikke fået et eget afsnit, og i afsnittet om familien (“Opbrydningen af gamle familiemønstre”) advares mod, at familiens omsorgsfunktioner – fx børnepas-

ning – overlades til de “mindre personlige” offentlige institutioner. Det drejede sig i stedet om at sikre bedre valgmuligheder for *begge* forældre i forhold til erhvervsarbejde. Den familiepølitik som Socialdemokratiet formulerede i løbet af 1960’erne nedtonedes i denne analyse, og blev reduceret til et element i den overordnede kamp for lighed (hvor hovedmidlerne var ligeløn og økonomisk demokrati).

Det betød, at uligheden mellem kønnene blev analyseret som en af flere uligheder i samfundet. Der var dog ikke tale om, at “køn” blev fuldstændig reduceret til fordel for “klasse”, men de to størrelser blev set i sammenhæng. Det kunne føre til en kritisk indstilling overfor dele af kvindekampen. I sin berømte analyse af uligheden i det danske samfund – *“Velstand uden velfærd”* (1969) – havde den senere socialminister Bent Hansen således helliget et kapitel til “Kvinderne – et proletariat midt i velstanden”. Hansen mente, at samfundet havde en strukturel kønsskævhed forårsaget af et opdelt arbejdsmarked og ulige uddannelsesniveauer. At være mand var en relativ fordel. Men Bent Hansen var samtidig ret ironisk overfor kvindekampens sociale slagside, og mente den i meget høj grad overså den egentlige kvindelige underklasse: “Debatterne om de nervesvækkede sovebyhusmødre leder kvindeproblemerne lige ind i psykiaternes konsultationsværelser. ... Derimod har diskussionerne kun perifert berørt det tunge kompleks af problemer, som den dårligst stillede, større gruppe på arbejdsmarkedet, ja måske i samfundet, slæber rundt på: arbejderkvinderne.”⁶³

Lighed eller ligestilling

En ny generation af socialdemokratiske kvinder accepterede imidlertid ikke ligestillingsproblematikkens underordning til den generelle lighedspolitik. De særlige kvindeudvalg i LO og Socialdemokratiet var blevet nedlagt i slutningen af 1960’erne, men inspireret af den nye kvindebevægelse til venstre for Socialdemokratiet (“rødstrømperne”) opstod der i 1970’erne nye socialdemokratiske kvindegrupper som “S-klubben af 1975” og “Nina

Bang-gruppen”. 1970’ernes rødstrømpebevægelse bredte sig på denne måde ind i Socialdemokratiet på (i) trods af den overordnede sociale analyse af lighedsproblematikken.⁶⁴ Man kan følge utilfredsheden i partiets idé-debat-tidsskrift “Ny Politik”, hvor en række kvinder og kvindegrupper fra starten af 1970’erne stillede skarpt på ligestillingen mellem kønnene.⁶⁵ Op til partikongressen i 1977 havde principprogramkommissionen været enige om ikke at foreslå noget særskilt afsnit om ligestillingen mellem kønnene. Med “vilje til analytisk stringens” blev dette set som ét element i den generelle lighedspolitik.⁶⁶ Debatten på kongressen førte imidlertid til, at et sådant afsnit blev indføjet. Det betød, at kvindepolitikken og ligestillingen ikke længere kun var en del af familiepølitikken, men kom ind som et mere overordnet og mere direkte islæt.⁶⁷

Denne forcerede ligestillingspolitik var potentielt i konflikt med det socialpolitiske forsvaret for familien som tryghedsskabende institution. Staten måtte overtage flere og flere servicefunktioner fra en familie, som bestod enten af en enlig eller af to erhvervsarbejdende. Det skabte risiko for en finansiel og social overbebyrdelse af staten, og for en kvalitativ forringelse af den sociale tryghed. Begge bekymringer fandtes i Socialdemokratiet. Den samtidige fastholdelse af familiens sociale vigtighed og målsætningen om ligestilling mellem kønnene kunne vanskeligt forenes i en socialdemokratisk familiepølitik. I 1960’erne var forestillingen, at ligestillingen kunne ske indenfor familieinstitutionen. Det vil sige, at familien spillede en central rolle uanset den universalistiske socialdemokratiske velfærdsmodel med dens individuelle retsgaranterede ydelser. I 1970’erne blev denne familierelation, familiepølitikken og den socialdemokratiske velfærds politik fra kvindebevægelsen i stigende grad set som en del af selve problemet.

Denne udsegmentering fra partiets generelle politik betød imidlertid ikke bare en styrkelse af ligestillingssagen, men også at diskussionen om kønnenes ligestilling forsvandt ud af den familiepølitiske debat. Hvor kvindepolitik indtil starten af 1970’erne havde været

en del af familierpolitikken, som det fx var tydeligt med flere af Kvindekommissionens betænkninger, blev det nu et selvstændigt politikområde.⁶⁸ Familierpolitikken blev dermed i højere grad social- og sundhedspolitik. Nu var det børnene, som kom i fokus. Til gengæld gled kravet om en offentlig familierpolitik, som sikrede valgfriheden mellem moderskab og erhvervsarbejde ud. Hvor den herskende norm i mellemkrigstiden var "moderskabet" blev den nu "dobbelts-indkomstfamilien". Familierpolitikken kom derfor til at handle meget om pasning, om udbygning af daginstitutioner. Samtidig ændredes synet på familien. I 1950'erne var familien en forudsætning for velfærdsstaten, efterhånden gøres den til et socialt problem, som skal løses politisk.⁶⁹

LO's fraværende familierpolitik

LO tog ikke flere familierpolitiske initiativer efter den nordiske konference i 1974 (se ovenfor). Det fik KAD's næstformand Marit Skåning til i en artikel i LO-bladet i 1975 skarpt at kritisere LO for ikke at have en familierpolitik i lighed med de andre nordiske lande. Hun talte ligefrem om "et sort hul i jorden".⁷⁰ Fagbevægelsen troede åbenbart, at alle problemer var løst, da ligelønnen blev indført i 1973. Men da kvindernes arbejdsløshed var stærkt stigende, var det nødvendigt for LO at (gen)overveje, om familierproblemer kun var kvindeproblemer, eller om mændene også skulle være med til at løse dem.

1970'ernes stærke fokus på kvindernes manglende ligestilling på arbejdsmarkedet og i familien satte præg på fagbevægelsen. Selvstændige kvindeorganiseringer blev igen dannet oven på det sidste tiårs fælles fora for diskussion af familiens problemer. Der blev oprettet kvindeklubber på arbejdspladserne, f.eks. på bryggerierne. Debatten i samfundet om de ændrede kønsroller afdækkede mange af familiens problemer, som kvinderne følte, de stadig stod alene med. I 1976 udgav LO og DA pjecen "Kvinden i erhverv", udarbejdet af Ella Jensen. Efter hendes opfattelse måtte det traditionelle familiemønster ændres for, at der

kunne blive ligestilling mellem kønnene. Familierne måtte have mange flere tilbud til at indrette sig med deres børn. Begge parter skulle have mulighed for deltidsarbejde i en periode, mens børnene var små. Det krævede imidlertid en mentalitetsændring hos både mænd og kvinder at acceptere kønnenes nye roller både i familien og på arbejdsmarkedet.⁷¹

I 1979 var 40% af LO's medlemmer kvinder. Selv om der kun sad få kvinder i de ledende lag, fandt også ligestillings- og familierpolitiske forslag vej. På LOs kongres i 1979 havde bl.a. HK og Keramisk Forbund stillet krav om oprettelse af et ligestillingsudvalg under LO. Forretningsudvalget havde dog afvist forslaget, idet de ikke mente, der var behov for sådant et udvalg.⁷² Yderligere stillede HK og KAD krav om bedre barselsorlov og herunder også en uges barselsorlov til mænd. Det forslag havde LOs formand Thomas Nielsen afvist i sin beretning med en bemærkning om, "at mændene bare ville bruge fridagene til at tage ud og fiske i." Da han så også beskyldte de deltidsansatte kvinder for uretmæssigt at hæve supplerende dagpenge, blev det imidlertid nok for forsamlingen. Forslaget om oprettelse af et ligestillingsudvalg blev genfremsat, og fik nu kongressens støtte. Ruth Løjbert (KAD) slog problemet fast med replikken: "Efter at have hørt Thomas Nielsens bemærkninger om deltidsunderstøttelse og barselsorlov, kan jeg fuldt og helt tilslutte mig forslaget om oprettelse af et ligestillingsudvalg. Når han kan sige sådan noget og hente jeres billige grin hjem nede fra salen på det, så er der behov for et ligestillingsudvalg."⁷³

Selv om der skulle gå endnu nogle år, før LO tog familierpolitiske krav, som f.eks. barnets første sygedag, omsorgsdage, fleksibilitet i arbejdet op som overenskomstkraV, så viste debatten på kongressen i 1979, at en yngre generation i fagbevægelsen stillede anderledes krav til en politisering af forholdet mellem arbejds- og familieliv. Selv om familierpolitik mest havde været et kvindeanliggende, var der begyndende tegn på en forståelse blandt fagbevægelsens mænd af, at de også måtte tage ansvar for familiens trivsel.

Konklusion

Udgangspunktet for arbejderbevægelsens forståelse af familien var den borgerlige patriarkalske kernefamilie med manden som eneforsørger og kvinden som omsorgsansvarlig for børn og hjem. Kun de færreste arbejderfamilier har oplevet denne virkelighed. I de fleste familier måtte kvinderne arbejde i perioder, heltids eller deltid. Kun i 1950'erne, der blev husmødrenes årti, var der reel mulighed for, at arbejderfamilien kunne forsørges med kun en løn. Fra mellemkrigstiden steg andelen af erhvervsaktive kvinder, også blandt de gifte kvinder. Derfor stillede både de politiske og de faglige kvinder krav om forbedringer, som ville hjælpe dem i deres hverdagsliv: børnehaver, barselsorlov, husmoderafløsere o.lign. I fagbevægelsen lød kravene først og fremmest fra de faglige kvinders organisationer. Mændenes dominans i ledelsen af de blandede forbund gjorde det vanskeligt for kvinderne at argumentere deres krav igennem, også fordi de i de fleste forbund var et mindretal. Endvidere har det været stærke mandsforbund som Metal og SID, der langt hen ad vejen har lagt linien ved overenskomstfornyelserne. Den patriarkalske familieopfattelse betød, at mændene i fagbevægelsen ønskede at prioritere andre krav som løn, ferie og ØD, mens de familie- og kvinderelaterede krav blev henvist til det politiske forum. Kun kravet om ligeløn, som først og fremmest var et lighedskrav blev stillet efter 1950, godt hjulpet på vej af kvindernes pres og vedtagelsen af internationale konventioner.

Udviklingen på arbejdsmarkedet efter 1960 har imidlertid langsomt ændret fagbevægelsens opfattelse af kønnenes ansvar for familien. Dette er sket i takt med kvindernes stigende andel af arbejdsstyrken, som nu næsten udgør halvdelen og det samme af LOs medlemmer. Dette ses bl.a. i et forbund som HK. Arbejderbevægelsens kvinder valgte forskellige strategier for at vinde gehør for forbedringer, der kunne hjælpe arbejderfamilien og dermed også kvinderne selv i deres dilemma mellem familie og arbejde.

De familiepolitiske initiativer blev i høj

grad overladt til Socialdemokratiet for løsning i den polistiske sfære. Ligesom i fagbevægelsen var det også her primært de socialdemokratiske kvinder (fx Lis Groes og Nina Andersen), der var aktive. De familiepolitiske tanker, som de fremførte efter 1945, var stærkt inspirerede af arbejdet i Befolkningskommissionen i 1930'erne. I første omgang stod de familiepolitiske krav svagt i partiet, og bestod af enkelte tiltag for at lette kvindens eventuelle dobbeltrolle som lønmodtager og husmoder. Fra slutningen af 1950'erne begyndte Socialdemokratiet at formulere en egentlig familiepolitik. Det skete i et samarbejde mellem de familiepolitiske kvinder og den sociale ekspertise – i et samspil med udviklingen af velfærdsstaten. Det betød reformer (fx på daginstitutionsområdet) og samordning af den familiepolitiske lovgivning. Allerede fra slutningen af 1960'erne skete der imidlertid en adskillelse af ligestillings- og familiepolitikken, som betød en styrkelse af de kønspolitiske krav, men en relativ svækkelse af de rent familiepolitiske (og sociale) krav.

Både i fagbevægelsen og i Socialdemokratiet har familiepolitikken i forskellige forklædninger været central. Vi tror, at man netop her har én mulig nøgle til at forstå Socialdemokratiets relation til velfærdsstaten fra slutningen af 1960'erne og op til i dag. Partiet forsøgte først at løse de kønspolitiske problemstillinger indenfor familien, dernæst at reducere dem til et generelt spørgsmål om lighed. Dette gik ikke. Både på grund af familiens sociale forandringer, og på grund af at ligestillingen mellem kønnene blev løftet op som en selvstændig problemstilling. På længere sigt blev opdelingen i børnepolitik og ligestillingspolitik en måde at både at honorere ligestillingskravet og ønsket om fortsatte sociale reformer på.

Noter

1. Artiklen bygger for Socialdemokratiets vedkommende på Petersen 2000.
2. Socialdemokratiets Principprogram, 1913 (Politiske og Kulturelle Krav).

3. Se fx Markussen 1980, s. 16ff (samt ill. s. 73-88); Caspersen 1985, s. 48ff.
4. Finnemann 1985, s. 80 ff. Se hans diskussion af opfattelsen af arbejderfamilien.
5. Geertsen 1982, s. 213. Se også Lone Palm Larsens artikel i dette nummer.
6. Danmark for folket, Hovedbestyrelsesmanifest 1935 (se afsnit om "Kvindearbejde" og om uddannelse).
7. Geertsen 1982, s. 142. Se også Caspersen 1985, s. 23 ff.
8. Th.Staunings arkiv: Tale 22.11.1938 (ABA)
9. DSF, protokol for generalforsamling 1940, s. 16-17
10. LOs arkiv, ks 1020: Notat: Fordele og Svagheder ved Familielønsprincippet.
11. LOs arkiv: ks 1020 op. cit.
12. Vedr. Befolkningsskommissionen og mellemkrigstidens familiepolitiske diskussioner se Banke 1999; Caspersen 1985; Petersen 2000.
13. Eklund Hansen 1993. s. 2-14 og 1993(2); s. 25-32
14. Fremtidens Danmark, 1945, s. 81 (samt s. 83 vedr. forslag om skattefradrag til børnefamilier). Flere af disse krav indgik også i en af Socialdemokratiets valgplacater fra 1945, der rettede sig mod kvinderne under overskriften "Familien må sikres. Modernen støttes".
15. Kredsen: Forhandlingsprotokol 16.1.1944. (ABA)
16. KAD, Forhandlingsprotokol 26.6.1944.(ABA)
17. Se Petersen 1998, s. 76ff, 127ff.
18. Se Rigsdagstidende (Folketingets Forhandlinger) 1945, sp. 716 ff.
19. Vedr. husmoderafløsningen se Petersen 1998, s. 85f.
20. Petersen 1998, s. 78ff.
21. Folketingets Bibliotek, Socialdemokratiet Folketingsgruppes Mødeprotokol, 8. december 1949.
22. Geertsen 1982 s. 170ff
23. Geertsen 1982 s. 166 og 246
24. Betænkning om familiepolitik. (nr 359) 1964, s. 21
25. Betænkning om deltidsarbejde 1955, s. 82 ff. Udvalget var oprettet i 1950 med tilknytning til arbejdsmarkedskommissionen. Udover de to nævnte var LO yderligere repræsenteret ved Jørgen Paldam fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd.
26. Op.cit. s. 83.
27. Ella Jensen 1952, s. 123-139
28. Finnemann, 1985. Se hans analyse af holdningerne til familie og kønsroller i kapitel 6.
29. Betænkning om Deltidsarbejde, s. 85.
30. Se også Maren Wichmanns artikel i dette temanummer, der også diskuterer denne problemstilling
31. Eklund Hansen 1993, s. 6
32. Plum 1984 s. 3-15
33. LOs beretning 1950, s. 47
34. Se arbejdsprogram fra 1952 (Frihed, arbejde og tryghed), arbejdsprogram 1953 (Vejen til fremskridt) samt partiprogrammet fra 1957 (Frihed – Velfærd)
35. Finneman 1998.
36. Se Friis & Petersen 1998.
37. Et svensk eksempel på et sådant detailstudie er Åmark 1999, der viser, hvordan de metoder politikerne vælger, når socialforsikringssystemet udformes, strukturerer borgernes handlingsalternativer, når forsørgelsesansvaret fordeles i familien.
38. Betænkning nr. 440 1966. Se især s. 16, 36ff, 61ff samt 83ff.
39. Betænkning nr. 440 1966, s. 58.
40. LOs beretning 1967, s. 55
41. For en detaljeret oversigt se Petersen 1998; Jonassen 1998. Reformerne kan karakteriseres med begreberne: universalisme, forebyggelse, revalidering, skattefinansiering, høje ydelser, udbygget social service og social medborgerskab.
42. Duch Christensen og Federspiel 2000, s. 84
43. Foged m.fl. 1977, s. 102
44. Jensen 1964.
45. Plum 1984, s. 11 og Jensen 1996, s. 87.
46. Ylva Waldemarson 1998, s. 258
47. LOs arkiv ks 2386, Familieråd. (ABA)
48. LOs arkiv ks 2386, Familieråd.(ABA)
49. Bomholt 1960, s. 113. Se også indledningen til "Familiepolitik, hvorfor, hvordan", 1962 samt Andersen 1953 for et tidligt eksempel. Denne type analyser bærer præg af paralleller til eller arv fra mellemkrigstidens befolkningspolitiske tænkning.
50. Rimmen Nielsen 1996 har en beskrivelse af dette udvalgs arbejde.
51. Indlæggene på mødet i 1956 er publiceret i Friis 1958. Vedr. Myrdalerne se Cecilie Bankes artikel i dette nummer.
52. Brev fra Lis Groes til Henning Friis 15. august 1958, Henning Friis' privatarkiv, 52/04: Socialpolitisk Forrnings Familiepolitiske udvalg (Rigsarkivet). Groes beskriver i brevet formålet som "at få lidt skik på det familiepolitiske arbejde." Det første møde i det nye udvalg blev holdt 23. januar 1959.
53. Friis & Petersen 1998, s. 34ff.
54. Betænkning om familiepolitik (nr. 359), 1964.
55. Tanken blev imidlertid taget alvorligt i Socialdemokratiet: Den socialdemokratiske ordfører Astrid Skjoldbo beklagede, at tanken ikke var realiseret, og på et regeringsmøde 15.8.1967 var der enighed om en omfordeling fra universelle til selektive børnetilskud, som led i regeringens sparepolitik (se Socialdemokratiets Arkiv, ks. 1568, Ministermøder 1966-67).
56. Statsminister Jens Otto Krag afviste på et ministermøde 30.11.1966 at overdrage Kvindekommisionen, og på et ministermøde 30.5.1967 afvises Familieministerens forslag om at nedsætte et udvalg om "Familiens trivsel" af både Krag og finansministeren (Se Socialdemokratiets Arkiv, ks. 1568, Ministermøder 1966-67).

57. Se nærmere i Anette Borchorst artikel i dette temanummer.
58. Edel Saunte havde en længere kvindepolitisk karriere bag sig. Hun var således i 1936 blevet den første socialdemokratiske formand for Dansk Kvindesamfund.
59. Se medlemsliste, Socialdemokratiets Arkiv, ks. 585, læg I. Blandt medlemmerne var Inger Fischer-Møller, Lene Bro, Kaj Bundvad og Camma Larsen-Leddet. Udvalget havde sammenlignet andre partiudvalg en usædvanlig høj andel af kvinder
60. Friheden gik så vidt, at udvalget foreslog en udbetaling af børnepasningsbeløb til alle forældre – der så selv kunne vælge pasningsmodel.
61. For data på det følgende henvises til Christoffersen 1993, der har en detaljeret statistisk beskrivelse af familien 1974-1992.
62. Lykketoft (red) 1973.
63. Hansen 1969, s. 129.
64. Se fx diskussionsoplæg fra december 1975 vedr. familiepolitik (Socialdemokratiets Arkiv, ks. 308, Socialdemokratiets Social, sundheds- og familiepolitiske udvalg 1975). Der tales om, at en fremtidig familiepolitik skal samarbejde med kvindebevægelsen.
65. Se fx indlægget fra Nina Bang-gruppen i Ny Politik, 1976, 7, s. 29-30. En sammenfatning af denne debat findes hos Kruckow 1996.
66. Se leder (af Poul Nielsson) i Ny Politik, 1977, nr. 9, s. 5; Poul Nielsson, Glimt fra principprogramdebatten, Ny Politik, 1977, nr. 10, s. 24-25.
67. Se fx 1977-programmet s. 12, s. 15. På 1977-kongressen blev denne udskillelse af ligestillingsproblematikken yderligere illustreret af oprettelsen af et centralt ligestillingsudvalg.
68. Se også Dahlerup 1998, II, s. 203 for denne analyse.
69. Det formuleres helt eksplicit af Bent Rold Andersen i et oplæg til Socialdemokratiets Social-, sundheds- og familiepolitiske udvalg. Se Socialdemokratiets Arkiv, ks. 585, møde 19-12 1972.
70. Her citeret efter Eklund Hansen 1998, s. 77.
71. LO og DA 1976.
72. Eklund Hansen 1998, s93.
73. op.cit.

Kilder & litteratur

Arkiver:

- Den socialdemokratiske folketingsgruppes arkiv. Folketingets Bibliotek.
- Fagbevægelsens Kvindesekretariats arkiv (ABA)
- Henning Friis' privatarkiv. Rigsarkivet.
- Kredsens arkiv (ABA)

- Kvindeligt Arbejderforbunds arkiv (ABA)
- LOs arkiv (ABA)
- Socialdemokratiets Arkiv. (ABA)
- Socialpolitisk Forenings Arkiv. Rigsarkivet.
- Th Staunings privatarkiv. (ABA)

Litteratur

- Andersen, Nina. Familiepolitik. I Julius Bomholt (red.). *Idé og arbejde. En bog til Hans Hedtoft på 50-årsdagen*. København 1953, s. 71-76.
- Banke, Cecilie. *Den sociale ingeniørkunst i Danmark. Familie, stat og politik fra 1900 til 1945*. Upubl. phd-afhandling, Roskilde Universitetscenter 1999.
- Betænkning nr. 440. *Forsørgerbegrebet. Studier i familiens retlige problemer*. Af Inger Margrete Pedersen. København 1966.
- Betænkning om familiepolitik*. Afgivet af et af socialministeren nedsat udvalg. Betænkning nr. 359. København 1964.
- Betænkning om Deltidsarbejde*. Afgivet af det af arbejds- og boligministeriet d.3.juni 1950 nedsatte udvalg. (nr 84) København 1955.
- Bomholt, Julius. Moderne socialpolitik. I Fr. Nielsen & O. H. Petersen (red.). *Hug og parade. Tolv indlæg om velfærdsstaten og kulturen*. København 1960.
- Borchorst, Anette & Birte Siim. *Kvinder i velfærdsstaten. Mellem moderskab og lønarbejde i 100 år*. Ålborg 1984.
- Caspersen, Hanne. *Moderskabspolitik i Danmark i 30'erne. Det modsætningsfyldte moderskab*. København 1985.
- Christoffersen, Mogens Nygaard. *Familiens ændring – en statistisk belysning af familieforholdene*. København 1993.
- Dahlerup, Drude. Kvinders organisering i det danske socialdemokrati 1908-1969. I *Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie*, nr. 13, 1979, s. 5-35.
- Dahlerup, Drude. *Rødstrømperne. Den danske Rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og genemslag 1970-1985*. Bd. 1-2. København 1998.
- Eklund Hansen, Anette. (2) LO 1960-1980. I *I takt med tiden. LOs historie 1960-1997*. København 1998
- Eklund Hansen, Anette. Kvindearbejde og kampen for ligeløn 1945-1960, i *Arbejderhistorie* nr 40. SFAH 1993. S2-14.
- Eklund Hansen, Anette. De faglige kvinders kamp for ligeløn 1945-1973. I *ABAs årsskrift* 1993, s25-32. 1994.
- Familiepolitik, hvorfor, hvordan*. Udg. af Socialpolitisk Forening. København 1962.
- Finnemann, Niels Ole. Stadier i den teknologiske tænknings utopier. En hovedvej i den mandlige liden-

skabs historie i det 20. århundrede. *Kvinder, Køn & Forskning*, nr. 1, 1998, s. 48-63.

Finnemann, Niels Ole. *I Broderskabets Aand*. 1985

Foged, Britta m. fl., *Kvindearbejde 1950-1971*. Århus 1974.

Friis, Henning (red.). *Familien og samfundet*. København 1958.

Friis, Henning & Klaus Petersen. *Socialforskningsinstituttets forhistorie og første år*. København 1998.

Geertsen, Kirsten. *Arbejderkvinder i Danmark. Vilkår og kamp 1924-1939*. SFAH 1982.

Hansen, Bent. *Velstand uden velfærd*. København 1969.

Hinnfors, Jonas. *Familjepolitik. Samhällsförändring och partistrategier 1960-1990*. Stockholm 1991.

Jensen, Ella. Kvindens stilling på arbejdspladsen. I *AOF. Kvinden i samfundet*. København 1964.

Jensen, Ella. *Et liv indenfor tobakken*. København 1996.

Jensen, Ella. Kvinderne og arbejdet. I *Kan vi få det bedre*. København 1952.

Jonassen, Viggo. *Dansk socialpolitik 1708-1998*. Århus 1998.

Kruckow, Marianne. Kvinder i bevægelse. Socialdemokratiets kvindepolitik. I Gerd Callesen m.fl. (red.). *Udfordring og omstilling. Bidrag til Socialdemokratiets historie 1971-1996*. København 1996.

LO og DA. *Kvinden i erhverv*. 1976.

Lundberg, Urban & Klaus Petersen. *Social Democracy and the Welfare State in Denmark and Sweden since the 1960s*. Tekst & Teser, Arbejdspapirer fra Institut for Historie, København 1999.

Lykketoft, Mogens (red.). *Kravet om lighed. En redegørelse for ulighederne i vort samfund og forslag til en politisk strategi, der kan skabe større lighed*. København 1973.

Markussen, Randi. Socialdemokratiets kvindeopfattelse og politik fra 1960-1973. I *Den jyske historiker*, 1980, s. 13-169.

Ny Politik. 1970-1988.

Otte, Helle m.fl. Socialpolitik i Danmark 1891-1977. *Den Jyske Historiker*, nr. 10, 1977.

Petersen, Klaus. *Legitimität und Krise. Die politische Geschichte des dänischen Wohlfahrtsstaates 1945-1973*. Berlin 1998.

Petersen, Klaus. *Socialdemokrati, familiepolitik, velfærdsstat*. Papir til konferencen "Ekteskab og velfærdsstat", Oslo, februar 2000 (konferencerapport er under udgivelse).

Plum, Elisabeth. Fagbevægelsens Kvindesekretariat. I *Arbejderhistorie* nr 23. SFAH 1984, s 3-16.

Rimmen Nielsen, Hanne. Livets lighed. Lis Groes og familiepolitikken i 1950'erne. *Kvinden & Samfundet*, nr. 2, 1996, s. 25-34.

Saunte, Edel & Chr. Christiansen (red.). *Familiekundskab*. København 1944.

,Waldemarson, Ylva. *Mjukt till formen – hårt till innehållet*. Uddevalla 1998.

Åmark, Klas. Arbetarrörelsen, socialförsäkringsystemet och genusordningen 1932-1970. I *Sociologisk Forskning, Supplement* 1999.

Abstract

Anette Eklund Hansen and Klaus Petersen: Between work and family. The attitude of the labour movement towards the relationship between family and working life, 1945-1980. *Arbejderhistorie* 4/2000, s. 33-54.

In this article the attitude of the labour movement towards the relationship between family and working life is analysed for the period 1945-1980. It was in this period that the family was placed on the political agenda by the labour movement which was closely connected with the growth of the welfare state and the issue of equality between the sexes. The study shows that there was a sort of division of labour between the two branches of the movement: the Social Democrats and trade unions. The party worked within a national political sphere while the trade union movement kept to operating within a labour market context where masculine views were dominant. The discussion on the politics of the family in the labour movement was taken up by women and had therefore, from the beginning, an equal opportunities aspect to it. This gave rise to different views of the family and the role of the sexes both within and between the party and the trade union movement. On the political plane the politics of the family can moreover be seen as a key to understanding the stance of the social democrats towards developments in the welfare state since the 1960's.

Anette Eklund Hansen, cand mag
Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv
Nørrebrogade 66 D, 2200 Kbh N
Email. Anette_Eklund_Hansen@net.dialog.dk

Klaus Petersen, cand mag, forskningsadjunkt
Institut for historie, Københavns Universitet
Njalsgade 102, 2300 København S
email: Klpt@hum.ku.dk